

Bholabhai Patel

32, Professors' Colony, Navrangpura, Ahmedabad 380 009 • Phone: 49 44 37

2/9/93

સાહેબજીને સારું સુખ

પ્રેમ.

તમે તમારું 'સુખ અને સ્વસ્થ' યાદ તરફ, તમારું
દુનિયા સુખ તરફ.

જે સુખ તરફ જાવો તે સુખ તમારું. તમારું સુખ
તમારું અને 'જે' તે સુખ તમારું અને તે સુખ તમારું
સુખ તમારું, તે સુખ તમારું. સુખ તમારું
તમારું અને સુખ તમારું અને સુખ તમારું, તમારું
સુખ તમારું તમારું. સુખ તમારું સુખ તમારું
તમારું અને સુખ તમારું અને સુખ તમારું 'સુખ અને
સ્વસ્થ' તમારું સુખ તમારું અને સુખ તમારું, તમારું.

તમે સુખ તમારું અને સુખ તમારું અને સુખ તમારું
તમારું અને 'સુખ તમારું' તમારું અને સુખ તમારું
તમારું. સુખ તમારું અને સુખ તમારું 'સુખ તમારું' અને સુખ તમારું
તમારું અને સુખ તમારું અને સુખ તમારું.

Dr.
સુખ તમારું અને સુખ તમારું
તમારું

ચોક અને ડસ્ટર

મૂળે અમે ખેડૂત, પણ પિતાજીએ શિક્ષકનો વ્યવસાય સ્વીકાર્યો. શિક્ષકની સાથે એ છેક લગી ખેડૂત પણ રહ્યા હતા. ખેતી સાથેનો મારો સંબંધ હું ભણતો હતો ત્યાં સુધી રહ્યો, પણ પિતાએ ખેતી ઉપરાંત જે બીજું ક્ષેત્ર અપનાવેલું તે શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં હું જોડાયો. પિતાજી શિક્ષક એટલે ઘણીવાર તેમના ખિસ્સામાંથી કાળા પાટિયા પર લખવાનો ચોક નીકળે. નાનપણથી એ ચોકનું આકર્ષણ. પછી તો ચોક સાથે મારું આખું વ્યવસાય જીવન જોડાઈ ગયું. યુનિવર્સિટીમાં અનુસ્નાતક અધ્યાપકો ચોકનો ઓછો ઉપયોગ કરે છે, પણ હું ચોક અને ડસ્ટર વિના વર્ગમાં જઈ શકતો નથી. ચોક અને ડસ્ટર એ મારે માટે શિક્ષણનાં મોટાં ઉપકરણો છે.

એટલે જ્યારે પ્ર. યુ. વૈદ્યની, હા, દાયકાઓથી 'વૈદ્યસાહેબ'ના લાડીલા નામથી જાણીતા આપણા વિશ્વવિખ્યાત પ્રખર ગણિતશાસ્ત્રી ડૉ. પી.સી. વૈદ્યની-ચોક અને ડસ્ટર નામથી લખાયેલ તેમના શિક્ષણ (અને સંશોધન) જીવનના અનુભવોની ચોપડી એમના તરફથી મળતાં એક આનંદની લાગણી અનુભવી. વૈદ્યસાહેબે એ પુસ્તક મોકલતાં લખ્યું હતું કે, તેમાં એમની ૩૧ વર્ષની વર્ગ-શિક્ષણ યાત્રાના અનુભવો છે.

વચ્ચે 'દ્રષ્ટિ' નામના શિક્ષણના માસિકમાં વિખ્યાત અર્થશાસ્ત્રી પ્રોફેસર દાંતવાલાએ પોતાના શિક્ષકજીવનના જે અનુભવો લખ્યા હતા, તે એટલા પ્રેરક હતા, ખાસ તો શાળા-કોલેજ કે યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકો માટે, કે તે દરેક અધ્યાપકને પહેંચે એવી લાગણી થઈ હતી.

'ચોક અને ડસ્ટર' વાંચતાં એમ થયું કે વૈદ્ય સાહેબના વર્ગ શિક્ષણના અનુભવોનું આ પુસ્તક બધા અધ્યાપક મિત્રોએ વાંચવું જોઈએ. અધ્યન સંશોધનની પ્રેરણા તો મળશે, છાત્રો સાથે કેમ કામ પાડવું તે પણ શીખવા મળશે. વૈદ્ય સાહેબે આ પુસ્તકને ગણિત શિક્ષકની શિક્ષણયાત્રા તરીકે યોગ્ય રીતે ઓળખાવ્યું છે. યાત્રા જેવો પવિત્ર અને સાર્થક શબ્દ વૈદ્ય સાહેબની આ અનુભવમાળા માટે બંધબેસતો છે.

વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો માટે ગુજરાત સરકારે ડૉ. પી.સી. વૈદ્યને ગયા માસમાં જ રૂપિયા એક લાખનો 'ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈ એવોર્ડ' આપવાની ઘોષણા કરી છે. આ એવોર્ડની ઘોષણા થઈ ત્યારે ઘણાને લાગ્યું હતું કે, વૈદ્યસાહેબ તો ગણિતશાસ્ત્રી છે, વૈજ્ઞાનિક સંશોધન માટે તેમને કેમ એવોર્ડ અપાયો હશે. એ જિજ્ઞાસા તૂટ કરવા પણ આ પુસ્તક વાંચવું જોઈએ. વૈદ્યસાહેબનાં સંશોધન પેપરોએ પદાર્થ વિજ્ઞાનની કેટલીક શોધોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે કેટલાંક મહત્વનાં સોપાનો પૂરાં પાડ્યાં છે!

પરંતુ એક સંશોધક તરીકે વૈદ્યસાહેબે અહીં પોતાના અનુભવો લખવા નથી તાક્યું- એ અનુભવો આવી તો જાય જ છે- પણ તેમણે પોતાના વર્ગ શિક્ષણના, ખાસ તો ગણિતના વર્ગ શિક્ષણના અને

શિક્ષણજગત સાથે સંકળાતા થયેલા અનુભવોની વાત સરલ સહજ રીતે અને છતાં રસ પડે એ રીતે કરી છે.

વૈદ્યસાહેબને આજે લગભગ પંચોત્તેર વર્ષ થયાં (૧૯૧૮માં એમનો જન્મ), પરંતુ તેઓ ક્યાંક જવા આવવા માટે સાર્થકલનો ઉપયોગ કરે છે. એક વખતે ગુજરાત કોલેજમાં એક સભામાં આ રીતે સાર્થકલ પર આવેલા. વૈદ્યસાહેબને કોઈએ પૂછ્યું- 'સાર્થકલ?' વૈદ્ય સાહેબે કહ્યું કે- આ સાર્થકલને લીધે તો આજ સુધી ચાલતો રહ્યો છું. આ વાત સાંભળી, તે પહેલાં વૈદ્ય સાહેબ આપણે યુનિવર્સિટીના કુલપતિ રહી ચૂકેલા, ગુજરાત પબ્લિક સર્વિસ કમિશનના ચેરમેન તથા યુનિયન પબ્લિક સર્વિસ કમિશનના સભ્ય રહી ચૂક્યા હતા.

'ચોક અને ડસ્ટર' એક રીતે એક શિક્ષકની આત્મકથા છે. ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરે યોગ્ય રીતે જ પોતાના પ્રાસ્તાવિકમાં 'શિક્ષણના સત્યુગમાં ડોકિયું' એવું અભિધાન આ પુસ્તકને આપ્યું છે.

પોતાના અનુભવોની શરૂઆત ડૉ. પ્ર.

હજૂરિયા તેમની સાથે કેવી રીતે હોળી ખેલે છે અને ઠાકોર સાહેબનું મનોરંજન કરે છે, તે હાસ્યની સાથે વેદનાનો પણ અનુભવ કરાવે છે. લેખક પોતા પર હસી લે છે પણ પછી નોંધે છે- 'ચોક- ડસ્ટરનો મોહ છોડવો પડે તો છોડીને પણ સ્વમાન સચવાય તેવો વ્યવસાય લેવો.'

આવી ચારિત્રિક દ્રઢતા આ અનુભવ યાત્રામાં સ્થળે સ્થળે ઉપસતી જોવા મળે છે.

૧૯૪૨ના એ દિવસો હતા. ભણાવવાનું છોડી વૈદ્ય સાહેબ ગણિતશાસ્ત્રના વિષયમાં સંશોધનમાં માર્ગદર્શન લેવા પ્રો. નારવીકર પાસે સપરિવાર બનારસ જાય છે. ત્યાં લેખકને 'સંશોધનનો પ્રથમ રોમાન્સ' અનુભવવા મળે છે. ગાંધીજીના ૨૧ દિવસના ઉપવાસ ચાલતા હતા. એમની તબિયત બગડતી જતી હતી, સંશોધનમાં વ્યસ્ત શ્રી વૈદ્ય છાપાની રાહ જોતા. "આ તણાવના દિવસો દરમિયાન ઝાડ નીચે છાપાની રાહમાં આંટા મારતાં મારતાં મારા સંશોધન માટેનો જરૂરી બ્યાલ મારા મનમાં જન્મ્યો." એ પછી આઈન્સ્ટાઈનના સાપેક્ષતાના સિદ્ધાંત પરત્વે ન ઉકેલાતો ઉકેલ શ્રી વૈદ્યને સૂઝે છે, તેનું બ્યાન ગણિત અને પદાર્થ વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓને તો, અતિ રસપ્રદ થઈ પડશે.

સુરતની એમ.ટી.બી. કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે તેમનું ખરેખરનું ઘડતર થાય છે. એ ઘડતરના કિસ્સાઓમાં પ્રભાવક વર્ગ શિક્ષણ કેમ કરવું અને વિદ્યાર્થીઓ સાથે કામ કેમ પાડવું- એ જાતઅનુભવે નક્કી કરે છે. આ અધ્યાપક ડગલેપગલે આત્મ ઘડતર કરે છે. અનુભવમાંથી શીખે છે, નિર્ણય કરે છે, એ પ્રમાણે વ્યવહાર કરે છે. કોઈ સસ્તી બાંધછોડ નહીં.

અધ્યાપકો બન્યા પછી મોટાભાગના અધ્યાપકો વર્ગ શિક્ષણમાં જ પોતાનું કામ પૂરું થઈ જવાનું માને છે. પ્રો. વૈદ્ય શિક્ષણની સાથે સાથે સંશોધન કેવી રીતે ચાલુ રાખે છે અને એ માટે બધા પ્રયત્નો કરી છૂટે છે.

પુસ્તકમાં ગણિત તથા વિજ્ઞાનની સૈદ્ધાંતિક વાતો પણ ગૂંથી લે છે. વળી તેઓ આ બધી વાત લખતાં લખતાં કેટલાક ઉત્તમ અધ્યાપકોનાં રેખાચિત્રો પણ દોરતા જાય છે. મુંબઈની ટાટા ફંડામેન્ટલ રિસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યૂટના સભ્યોનો- 'ઝામસ્ટાગ કલુબના સભ્યોનો પરસ્પરનો પરિચય પણ પ્રેરક છે. તેમાં હોમી ભાભાનું રેખાચિત્ર તો અવિસ્મરણીય છે. એવું જ રેખાચિત્ર આચાર્ય ન.મા. શાહનું છે.

અગાઉ કહ્યું તેમ લેખક પોતા પર પણ હસી લે છે. એક પ્રકરણનું તો શીર્ષક છે. 'પી.સી. વૈદ્ય હાય, હાય?' તે પ્રકરણમાં વલ્લભવિદ્યાનગરમાં વિ. પ. મહાવિદ્યાલયના કોલેજ જિમખાનાની પ્રવૃત્તિઓ અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે કામ કરવાના પ્રસંગો છે.

'સાહેબ તો લેંઘો પહેરે છે' - ગુજરાત કોલેજમાં ડૉ. વૈદ્ય જ્યારે ભણાવતા હતા ત્યારે ૧૫૦ના વર્ગમાં એક વિદ્યાર્થીએ વૈદ્ય સાહેબનો પોશાક જોઈને બોર્ડ પર રિમાર્ક લખેલી.

બીજો અધ્યાપક હોય તો ગુસ્સે થઈ જાય, લખનાર કોણ છે? - એમ કહી આખા વર્ગને ઘમકાવે અથવા નવોસવો અધ્યાપક હોય તો મનોમન લઘુતા અનુભવે પણ ડૉ. વૈદ્ય લખે છે:-

- "ગુજરાત કોલેજમાં લેંઘો પહેરેલો પ્રોફેસર કદાચ પહેલો જ જોવા મળ્યો હતો. પાટિયા ઉપરનું લખાણ મેં મોટેથી વાંચ્યું અને પછી ઉમેર્યું: 'તમારી ઈચ્છા હશે તો કાલથી પહેર્યા વગર આવીશ.' અને આખો વર્ગ ખડખડાટ હસી પડ્યો."

આવા પણ બીજા પ્રસંગો બને છે પણ પછી તેઓ કહે છે- આવા પ્રસંગો પછી મને વિદ્યાર્થીઓનો પ્રેમ સંપાદન કરવામાં ઘણી સરળતા થઈ ગઈ. મારા ગણિતના વર્ગો ભરતા જ વિદ્યાર્થીઓ નહીં પણ કોલેજના અન્ય વિદ્યાર્થીઓનો પ્રેમ મેળવવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું!

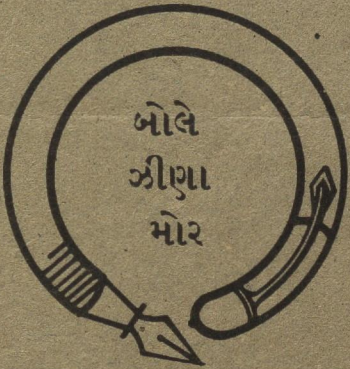
આ અનુભવ કથામાં લેખકના શિક્ષણજીવનના અનુભવો સાથે દેશના- ગુજરાતના તત્કાલીન રાજકીય વહેણો પણ વણાઈ ગયાં છે! એટલે માત્ર એક અધ્યાપકની અનુભવકથા નથી, આ આ સમયગાળાની બદલાતી જતી શૈક્ષણિક વ્યવસ્થા, રાજકીય વ્યવસ્થાની પણ વાત કરી જાય છે- અવશ્ય કેન્દ્રમાં છે શિક્ષણની વાત.

આ પુસ્તકમાં ગુજરાતમાં ગણિત શિક્ષણ અને ખાસ તો નવા ગણિતના શિક્ષણ માટે જે પાયાના પરિવર્તનો વૈદ્યસાહેબ અને તેમના સાથી અધ્યાપકો- છાત્રો દ્વારા લાવવામાં આવ્યાં તેની પણ વાત છે. ઉપરાંત અમેરિકાની યુનિવર્સિટીમાં કરેલા ગણિતના વર્ગ શિક્ષણની પણ વાત છે. એવી વાત લખ્યા પછી લેખકે નોંધ્યું છે:

"દુનિયાભરમાં વર્ગોમાં શીખવવાનું ગણિત એક સરખું છે પણ શિક્ષક માટે વર્ગશિક્ષણ એક સરખું નથી હોતું. સંસ્કૃતિ અને ઈતિહાસ આમાં મોટો ભાગ ભજવે છે."

એક રોમાંચક વાત ટેકસાસમાં ભરાયેલા સિંપોઝિયમની છે. ડૉ. વૈદ્ય તેમાં ગયેલા.

ત્યાં જે એક વિદેશી વિદ્વાન દ્વારા પેપર વંચાયું તેની શરૂઆત ડૉ. વૈદ્યે ૧૯૫૧-૫૨માં જે સમીકરણો બાર વર્ષ પહેલાં શોધેલાં- તેનાથી થતી હતી! તેમને તો આનંદ થયો હશે- આ ઘટના વાંચી આપણને પણ વૈદ્ય સાહેબની એ સિદ્ધિ બદલ ગૌરવ- અને આનંદ થાય છે. 'ચોક અને ડસ્ટર' એક સન્નિષ્ઠ શિક્ષક સંશોધકની પ્રેક્ષક આત્મકથા છે. સુગણિતમૂ દ્રસ્ટ ગુજ. યુનિ. એ પ્રકટ કરેલ આ પુસ્તકના વિતરક છે ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ-૧.

-ભોળાભાઈ પટેલ

યુ. વૈદ્ય આ રીતે કરે છે: "૧૯૪૦માં ગણિત- શિક્ષકના વ્યવસાયમાં જોડાયો ત્યારથી ચોક અને ડસ્ટર સાથે સતત સંબંધ રહ્યો છે. અત્યાર સુધી ચોકથી કેટકેટલું લખ્યું અને જેટલું લખ્યું તે બધું જ ડસ્ટરથી ભૂંસી નાખ્યું. છતાં તેમાંનું જે થોડુંક વણભૂંસાયેલું સ્મૃતિમાં જળવાઈ રહ્યું છે, તે આ લેખમાળામાં લખવા ધાર્યું છે."

ઈ. સ. ૧૯૪૦-૧૯૭૧ની ૩૧ વર્ષની શિક્ષણયાત્રાની વાત છે, પણ જે જાણે છે તે જાણે છે કે વૈદ્ય સાહેબની ગણિતશિક્ષણ યાત્રા તો હજુ ૧૯૯૩માં પણ ચાલે છે. હજી પણ પોતાના ગણિતશાસ્ત્રના જ્ઞાનનો લાભ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓને આપે છે. પરંતુ તેમની આ અનુભવયાત્રાના વૃત્તાંત દ્વારા તેઓ માત્ર વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષક નહીં, અમો સૌ શિક્ષકોના શિક્ષક સિદ્ધ થયા છે. આ અનુભવ કથામાં અનેક રસપ્રદ કિસ્સાઓ પણ છે. તેમાં શરૂઆતમાં જ રાજકોટની રજવાડી કોલેજ સાથેનો છે. હોળીના દિવસે બધા અધ્યાપકોને દરબારગઢમાં બોલાવી ઠાકોર સાહેબના

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

તંત્રી
ભોળાભાઈ પટેલ

સંપાદક
ચન્નકાન્ત ટોપીવાળા

વર્ષ : ૩૬
અંક : ૭
૧૯૯૫ જુલાઈ

પરબ

જાય છે કે નવલકથાને અંતે એક તરફ જો મૈત્રેયીના પોતાના તરફના પ્રેમની તેને વીજળીના ઝાટકા જેવી પ્રતીતિ થાય છે, તો બીજી તરફ એની પોતાની 'પેશન' પોતાને છેતરી તો નથી રહીને એવી શંકા મનમાં ગુંજ્યા કરે છે. તેથી ચિત્તના ઊંડા સ્તરે એલેઇન એક સાદાંત પીડાનો અનુભવ કરે છે. શું આનું કારણ એ જ છે કે એલેઇન અને મૈત્રેયી Culture Crossed છે ? શું પ્રેમનો અંજામ - આ કે અન્ય પરિસ્થિતિમાં - કરુણ જ હોય છે ? કે એ માનવનું મહામૂલું 'ન હન્યતે' છે ? પ્રેમ (નું સત્ય) શું છે ? 'બેંગ્વલ નાઈટ્સ'માં આ પ્રશ્ન પૂછાયો જ છે, એનો જવાબ અપાયો નથી - જે સૂચક છે.

□

પરિષદવૃત્ત

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની કારોબારી અને મધ્યસ્થ સમિતિની બેઠકો ૧૬ જુલાઈ, સરિવારના બંપોરના ૨-૦૦ વાગ્યે પરિષદની કારોબારીની તથા એ જ દિવસે બપોરે ૩-૩૦ વાગ્યે પરિષદની મધ્યસ્થ સમિતિની બેઠક પરિષદભવનમાં મળશે.

★ ઉમાશંકર જોશીની ૮૪મી જન્મજયંતી ૨૧ જુલાઈ શુક્રવારની સાંજે ૬ વાગે પરિષદના ગોવર્ધનસ્મૃતિમંદિરમાં કવિની વિવિધ કાવ્યકૃતિઓનું સાહિત્યરસિકો પાઠ-ગાન કરશે તેમ જ પરિષદ અને સ્વામી આનંદ જન્મશતાબ્દી સમિતિ દ્વારા પ્રકાશિત અનુક્રમિત અભ્યાસગ્રંથો 'યુગદ્રષ્ટા ઉમાશંકર', 'પત્રાલાલનું પ્રદાન' તથા 'સ્વામી આનંદ અધ્યયનગ્રંથ'ને આવકારતાં પરિચય અને આસ્વાદમૂલક વક્તવ્યો સર્વશ્રી ચન્દ્રકાન્ત શેઠ, રઘુવીર ચૌધરી અને યશવન્ત શુક્લ આપશે.

પત્રચર્યા (૧)

સ્નેહી ભોળાભાઈ,

હમણાં તમે ભાષા-શિક્ષણ વિષે ચર્યા ઉપાડી છે તે ઘણું સારું થયું છે. તમે દૈનિક છાપામાં જે લખો છો તેની ચર્યામાં મારે નથી ઊતરવું. (આપણાં ગુજરાતી છાપાંમાં વપરાતી ભાષાનો નમૂનો : એક ગણ્યમાન્ય દૈનિકનાં પહેલાં પાના પર હેડ લાઈન હતી : ('જાફર શરીફ, ગુલામનબી પડતાં મૂકાશે ?') મારે તો 'પરબમાં તમે શરૂ કરેલી ચર્યા વિષે લખવું છે. આઝાદી પછી કદાચ આ પહેલો પ્રસંગ છે જ્યારે સાહિત્ય પરિષદે-ભાષાશિક્ષણ વિષે સીધો રસ લીધો હોય. અંગ્રેજી-ગુજરાતી વિવાદથી પર રહી મારે આ પત્રમાં ભાષાશિક્ષણ અને સાહિત્ય પરિષદ વિષે થોડું લખવું છે.

આપણી શાળાઓમાં ૧થી ૭ ધોરણમાં વપરાતાં ગુજરાતી ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકો જોઈ જવા વિનંતી છે. આપણાં આ પાઠ્યપુસ્તકોના લેખકો નથી હોતાં, સંપાદકો હોય છે. હા, પહેલા, બીજા કે ત્રીજા ધોરણ માટે પાઠ્યપુસ્તકના મોટા ભાગના પાઠો ખાસ લખવા પડે તે સ્વાભાવિક છે પણ તેથી આગળના ધોરણના ઘણાખરા પાઠો માન્ય સાહિત્યકૃતિમાંથી સંપાદિત કરેલા હોય છે. પહેલી નજરે તો આમાં કંઈ અયોગ્ય લાગે નહિ. પણ જરા ઊંડા ઊતરીએ તો જણાશે કે શિષ્ટ સાહિત્યકૃતિના લેખક સામે ભાષાશિક્ષણ કે શીખનારની ઉંમર કે એવી શૈક્ષણિક બાબતો હોતી નથી. તેથી આવા પાઠથી સાહિત્ય રસાસ્વાદ કદાચ મળે પણ ભાષાની ચીવટ, ભાષા માટે પ્રેમ, ભાષાશુદ્ધિ માટે આગ્રહ વગેરે ખાસિયતો સભાન રીતે કેળવાય નહિ. ધોરણ ૧થી ૮ સુધીનાં ગુજરાતી ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં કયે તબક્કે કેટલા પ્રમાણમાં સાહિત્યમાંથી સંપાદન અને મૌલિક લેખન ગોઠવવું તે નિશ્ચિત કરવા માટે સાહિત્ય પરિષદે પહેલ કરવી જોઈએ.

૧૯૫૫ના જૂન માસથી ગુજરાતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણનું માધ્યમ ગુજરાતી થયું. એ વાતને આજે ચાળીશ વર્ષ થયાં. વિજ્ઞાન, ગણિત, તર્કશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર જેવા અનેક વિષયોમાં ગુજરાતી વાપરવાનો નિર્ણય થયો. લલિત સાહિત્ય ઉપરાંત કેટલા બધા નવા વિષયોમાં સાહિત્ય ઉત્પન કરવાની તક ઊભી થઈ ! ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે આ બાબતમાં ખાસ પગલાં લીધાં હોય તેવું જાણમાં નથી. હા, અમદાવાદ ખાતેના એક અધિવેશનમાં વિક્રમ સારાભાઈના પ્રમુખપદે વિજ્ઞાન વિભાગ યોજાયો હતો તેવું યાદ છે. (વિજ્ઞાનક્ષેત્રમાં ગુજરાતીમાં સાહિત્ય ઉત્પન કરવાની આ તકનો સાહિત્ય પરિષદે જરાયે લાભ ન ઊઠાવ્યો અને ઊલટું પરિષદના મુખપત્રમાં ફરિયાદ કરી કે 'ગુજરાતીમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો ઊતરતાં નથી.' થયું તે થયું: હવે જાગ્યા ત્યાંથી સવાર. મારું તો સૂચન છે કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં એક નાનો વિભાગ ઊમેરવો જોઈએ. વિભાગનું નામ કદાચ લલિતેતર જ્ઞાન-વિજ્ઞાન સાહિત્ય રાખી શકાય.)

આ પત્રમાં અંગ્રેજી-ગુજરાતી વિવાદને ન છેડવો તેમ નક્કી કર્યું હતું, આવતા

રવિવારના પત્રમાં તે વિવાદ નહિ પણ અંગ્રેજી-ગુજરાતી સંબંધ વિષે લખવું છે. પણ શિક્ષકની ટેવ મુજબ પૂર્વભૂમિકા રૂપે. કલકત્તામાં ભરાયેલી એક આંતરરાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદમાં બ્રાયન વિલ્સને કહેલી એક વાત મૂકું છું : ૧૯મી સદી સુધી ઈંગ્લેન્ડમાં સઘળું શિક્ષણ લેટિનમાં થતું. ૧૯મી સદીના અન્ત ભાગમાં કોઈકે સૂચવ્યું કે શાળાનાં પુસ્તકો લેટિનને બદલે અંગ્રેજીમાં લખાવાં જોઈએ. ત્યાં તો શિક્ષિત સમાજમાં હો હો થઈ ગઈ. અંગ્રેજી ભાષા તો એટલી વિકસિત નથી, લેટિન વગર શિષ્ટ વિષયો કેવી રીતે શીખવાય ! આ વાત કહીને વિલ્સને ઊમેર્યું. 'The arguemant sounds familiar 'isn't it?'

પ્ર.ચુ.વૈદ્યાનાં જયજય

(૨)

સ્નેહી ભોળાભાઈ,

ગુજરાતમાં અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણ અને ગુજરાતમાં ગુજરાતી ભાષાના શિક્ષણ વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે. અંગ્રેજીના શિક્ષણની વાત તો અત્યારે એ ચર્ચાનો મુદ્દો છે માટે લખી છે. ખરું જોતાં બાળકના સમગ્ર શાળેય શિક્ષણને માતૃભાષાના શિક્ષણ સાથે ગાઢ સંબંધ છે. આ અંગે લંડનની શાળાઓમાં એક પ્રયોગ થયો હતો. ગયા પત્રમાં જેનો ઉલ્લેખ હતો તે કલકત્તામાં ભરાયેલી આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદમાં લંડનના સૈફુદ્દીન અહ્મદીનાએ આ પ્રયોગ વર્ણવ્યો હતો.

લંડનની કાઉન્ટી કૌન્સિલની શાળાઓમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓમાંના ૧૬ ટકા જેટલા વિદ્યાર્થીઓની માતૃભાષા, અંગ્રેજી નથી, પણ બંગાળી, ગુજરાતી પંજાબી ઉર્દૂ કે આફ્રિકાની કોઈ ભાષા છે. હવે સરકારની નીતિ તો સ્પષ્ટ છે કે આ બાળકોએ સમાજના મુખ્ય પ્રવાહમાં ભળી જવું જોઈએ: તેથી શાળામાં શિક્ષણની ભાષા તો અંગ્રેજી જ રહેશે પણ કૌન્સિલના શિક્ષણશાસ્ત્રીઓને થયું કે આ પરિસ્થિતિની બાળકના શિક્ષણ ઉપર શી અસર થાય છે તે ચકાસવું જોઈએ. એટલે તેમણે એક પ્રયોગ કર્યો. અંગ્રેજી, બંગાળી, ગુજરાતી, પંજાબી, ઉર્દૂ તથા આફ્રિકન ભાષા-આમાંની દરેક ભાષા-દીઠ તે ભાષા જેમની માતૃભાષા હોય તેવા પચાસ પચાસ વિદ્યાર્થીનાં જૂથ લીધાં. આ વિદ્યાર્થીઓને એક પ્રશ્નપત્ર તેમની માતૃભાષાનો આપ્યો અને એક બીજા વિષય તરીકે એક પ્રશ્નપત્ર ગણિતનો આપ્યો. ગણિતનો પેપર તો બધાને સરખો અને અંગ્રેજીમાં. માતૃભાષાનો પેપર તો દરેકને તેમની માતૃભાષા પ્રમાણે પણ એકંદરે સરખા ધોરણનો. પરીક્ષા પૂરી થયે પરિણામ ચકાસતાં જણાવ્યું કે વિદ્યાર્થીની માતૃભાષા ગમે તે હોય વિદ્યાર્થીએ માતૃભાષામાં મેળવેલા માર્ક અને ગણિતમાં મેળવેલા માર્ક વચ્ચે સીધો સંબંધ છે - જે વિદ્યાર્થીના પોતાની માતૃભાષામાં વધારે ગુણ તેના ગણિતમાં વધારે ગુણ, ભલેને તે માતૃભાષા શાળામાં શીખવાતી ન હોય ! અલબત્ત, પછી લંડનની કૌન્સિલે તો શાળાના સમય બાદ બાળકોને તેમની માતૃભાષા શીખવવાની વ્યવસ્થા કરી.

આ પ્રયોગ એક બહુ ઉપયોગી તારણ તરફ આંગળી ચીંધે છે. માતૃભાષાનું સારું શિક્ષણ એ કોઈ પણ વિષયના સારા શિક્ષણ માટેની પૂર્વશરત છે. આપણી

શાળાઓમાં ગુજરાતીનું શિક્ષણ સુદૃઢ થશે તેમ તેમ અન્ય વિષયોનું - ગણિત, વિજ્ઞાન, સમાજવિદ્યા અને અન્ય ભાષાનું શિક્ષણ સુદૃઢ થશે.

તમે લખો છો તેમ દેશી ભાષાઓના ઘણા ઉત્તમ કવિઓ અને સાહિત્યકારો અંગ્રેજીના પ્રાધ્યાપકો રહ્યા છે કારણ કે અન્ય ભાષાશિક્ષણની પૂર્વશરત તેઓ સરળતાથી સંતોષે છે. મારું પ્રાથમિકશાળાનું ગુજરાતી શિક્ષણ સારું થયું હોય તો મારી વિચાર કરવાની નૈસર્ગિક (બાળપણથી ચાલી આવતી) રીત યોગ્ય રીતે વિકસે છે અને પછી નવા વિષયો, નવી ભાષા શીખવાનું મને વધુ સરળ થાય છે.

આમ મને તો હમેશાં લાગ્યું છે કે આપણી શાળાઓનું ગુજરાતી શિક્ષણ દા'રે દા'રે કથળતું જાય છે અને છતાં આપણે બધા અંગ્રેજી બરાબર શીખવાનું નથી તેની ચિંતા કર્યા કરીએ તેમાં થોડો 'કાર્ય-કારણ'નો ભેદ ભૂલી જવાય છે, જે પ્રજામાં 'શું શાં પૈસા ચાર'ની ભાવના પોતાની ભાષા માટે વ્યાપક છે તે પ્રજામાં 'યસ સર, યસ મેડમ' પૈસા સાડાત્રણથી વધે નહિ તે તો સમજાય તેવું છે. ગયા કાળમાં એક છાપાની હેડ લાઈન 'જાકર શરીફ, ગુલામનબી આઝદ પડતાં મૂકારી' વાળી વાત હતી. તે જ છાપાની 'બે દિવસ પછી બેનર હેડ લાઈન હતી. 'માયાવતી વિચારનો મત જીતી ગયા.' અને આ વ્યાકરણની ભૂલ છે, ભાષા-ભૂલ છે (જોડણીની ભૂલ નથી) તે તરફ સામાન્ય ગુજરાતી વાચકનું ધ્યાન પણ ન જાય. જે પ્રજાની માતૃભાષાની ચીવટની આવી સ્થિતિ હોય તે પ્રજામાં અંગ્રેજી પ્રચારની ચર્ચા જરા વિચિત્ર નથી લાગતી !

પણ મને આ વિષયમાં તમારા જેટલી નિરાશા નથી થતી. તેનું મોટું કારણ તો એ છે કે આ ભાષાશિક્ષણની ચર્ચા હવે સાહિત્ય પરિષદે ઉપાડી છે, રાજકારણીઓએ નહીં. અને બીજું કારણ તો 'શું શાં પૈસા ચાર' જેને માટે કહેવાયું છે તે ગુજરાતી પ્રજાની મૂળભૂત શિસ્ત અને આવડતમાં મને શ્રદ્ધા છે. એ વિષે આવતા રવિવારના પત્રમાં -

પ્ર.યુ.વૈદનાં જયજય (અમદાવાદ)

(૩)

જૂન, ૧૯૯૫ના 'પરબ'માં 'પત્રચર્ચા' વિભાગમાં મુરબ્બી શ્રી મનુભાઈ પંચોલીના 'દેશી ભાષાના ભવિષ્ય' લેખના પ્રતિભાવરૂપે વ્યક્ત કરેલા વિચારો સાથે સહમત થવાય તેમ નથી. અને એ પણ આજના તબક્કામાં.

શ્રી મનુભાઈ પંચોલી માને છે કે ઉચ્ચસ્તરે અંગ્રેજી માધ્યમ હોય એ વિધાન ઘણું વિદ્યાતક અને ચિંતાજનક છે. કારણ આપતાં તેઓ શ્રી જણાવે છે કે ઉચ્ચ સ્તરે અંગ્રેજી માધ્યમ હોય તો નીચે ગુજરાતી સારું થાય જ નહિ. અંગ્રેજી પર જ બધો ઝોક અપાય. શ્રી મનુભાઈના આ વિચારોમાં જે ડર દેખાય છે તે ડર તદ્દન ખોટો છે. ગુજરાતી સાહિત્યના પંડિતયુગમાં અંગ્રેજી ઉચ્ચસ્તરે માધ્યમ હતું. તેનાથી પ્રાથમિક-માધ્યમિક સ્તરે કે ઉચ્ચ સ્તરે ગુજરાતી ભાષાને શી હાનિ થઈ ? ઊલટું ગુજરાતી ભાષા અંગ્રેજી ભાષાથી પોષાઈ અને વિકસિત થઈ. વળી, આજે અંગ્રેજી ભાષાની ક્યાં

અને ક્યે સ્તરે બોલબાલા નથી ? આપણે બધાં છાશવારે કહ્યા કરીએ છીએ કે ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ અને ગુજરાતી પ્રજા કાચા અંગ્રેજીને કારણે બધે ખત્તા ખાય છે અને છતાં અંગ્રેજી ભાષા પ્રત્યે સૂગ ? વાસ્તવિકતા અને જમાનાની હવાને ઓળખવી જ જોઈએ. ગુજરાતી આપણી માતૃભાષા છે. એને માટે ગૌરવ હોય જ. ને અંગ્રેજી ભાષાને ઉચ્ચ સ્તરે અપનાવવાથી ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ અટકી જશે એમાં વજૂદખશું નથી. શિક્ષિત (અરે, ઓછું ભણેલો પણ) વર્ગ મનમાં તો ઇચ્છે છે જ કે આપણું અંગ્રેજી સારું હોય તો કેવું સારું ? અંગ્રેજી ભાષાનો વૈભવ જાણીશું તો ગુજરાતી ભાષાને પણ વૈભવશાળી બનાવવાની હોંશ જાગશે. ને ગુજરાતી ભાષા કમે કમે વિકસિત નથી થતી જતી ? પરદેશમાં રહેતાં ગુજરાતીઓ અંગ્રેજી ફક્કડ બોલે છે, પણ તેમને પણ હવે લાગવા માંડ્યું છે કે આપણે આપણી ગુજરાતી ભાષા જાણવી-સમજવી જોઈએ. ગુજરાતમાં આપણી સ્થિતિ અધકચરી બની છે - નથી અંગ્રેજી સારું કે નથી ગુજરાતી સારું ! માધ્યમિક કક્ષાએ અને ઉચ્ચકક્ષાએ ગુજરાતી માધ્યમ રાખવાથી શું ગુજરાતી ભાષામાં બધા નિષ્ણાત થઈ ગયા ? શું ગુજરાતી ભાષાનો એ અન્વયે વિકાસ થયો ? ભાષા તો સમૃદ્ધ થાય છે તેના પ્રત્યે ગૌરવની નજરે જોવાથી, સાહિત્યથી, છાપાંઓથી અને માસિકોથી. ને એ રીતે ગુજરાતી ભાષા વિકસતી જ રહી છે. એટલે અંગ્રેજી ભાષાનો ડર રાખવાથી જરૂર નથી. આપણે કહેતાં ફરીએ છીએ કે ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓનો બુદ્ધિનો આંક ઊંચો છે, પણ અંગ્રેજી તેમનું કાચું એટલે પાછા પડે છે ! આમ આપણે ક્યાં સુધી કહીશું ? ક્યાં સુધી આપણે સંકુચિતતા રાખીશું ? ક્યાં સુધી આપણે આપણી જાતને છેતરતાં રહીશું ?

શ્રી મનુભાઈ કહે છે - પૂછે છે 'પણ ક્યું ભણાતર સબળું છે ? ગુજરાતીનું ? ગણિતનું ? ઇતિહાસનું ?' વાસ્તવિકતા તો એ છે કે ભણાતર નબળું નથી, નબળું બનાવી દેવામાં આવ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તીર્ણ કરવા માટે વિષયોનાં ધોરણો નીચાં રાખવામાં આવ્યાં છે. ઉચ્ચસ્તરે જે વિષયોનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે વિષયો સહેલા છે ? ઉચ્ચસ્તરે ગુજરાતી વિષય લેનાર વિદ્યાર્થીઓની જોડણી, વાક્યરચના, અભિવ્યક્તિ પ્રત્યે ઉત્તરવહીઓ જોતી વખતે પૂરતું લક્ષ રાખવામાં આવે છે ખરું ? ઉત્તીર્ણ થવાનું ધોરણ ઊંચું બનાવો તો આપોઆપ ભણાતર સબળું થઈ જશે. ને કોઈપણ ભણાતર સબળું નથી એટલે અંગ્રેજી ભણાતર પણ આજને તબક્કે ભલે સબળું ન બને એવી વિચારગ્રંથિમાં તાર્કિકતા ખરી ?

આ પ્રશ્ન જ ચર્ચાસ્પદ છે, એટલે જ મહત્ત્વનો છે. મને તો લાગે છે કે 'માધ્યમ અંગ્રેજી, ઉત્તમ ગુજરાતી' એ વિચારનું જો અમલીકરણ દઢપણે કરાય તો ભાવિ પેઢીનું ભાવિ અંધારામાં આવશે નહિ, તેઓ દૈન્યગ્રંથિથી પીડાશે નહિ. કોઈપણ પ્રશ્નને ફક્ત એક બાજુએથી જોવા કરતાં જમાનાની માંગને લક્ષમાં રાખીને સમગ્રપણે વિચાર કરવો એમાં જે પ્રજાનું હિત છે.

નવનીત શાહ (પાટણ)

સનેદી ભાષાભાષ,

દમણ તમે ભાષા-શિક્ષણ વિષે સચો ઉપાડી છે તે બદલું સારું થયું છે.

તમે સંદેશમાં જે લખો છો તેની સચોમાં મારે નથી ઉતરવું. [આપણાં ગુજરાતી છાપાં સોની માં વપરાતી ગુજરાતી ભાષાનો નમૂનો. : એક ગાંધી-માન્ય દૈનિકના પહેલા પાના પછી દેડ લાઈન હતી- પદ્મ શરીર, ગુલામ નબી પડતાં મુકાશી] ~~એ~~ મારે તો પરબમાં તમે શરૂ કરેલી સચો વિષે લખવું છે. આગાદી પછી કદાચ આ પહેલો પ્રસંગ છે જ્યારે સાહિત્ય-પરિષદે ભાષા-શિક્ષણ વિષે સીધો રસ લીધો હોય. અને અંગ્રેજ-ગુજરાતી વિવાદો પૂરા પર રહી મારે આ પત્રમાં ભાષા-શિક્ષણ અને સાહિત્ય પરિષદ એ વિષે થોડું લખવું છે.

આપણી શાખાઓમાં ૧૧મી ધોરણમાં વપરાતાં ગુજરાતી ભાષાનાં પાઠ્ય-પુસ્તકો મેઈ નવા વિનંતી છે. આપણાં આ પાઠ્ય-પુસ્તકોના લેખક નવા હોવા, સંપાદક હોય છે. ૬, ૧૦, ૨૧ ધોરણ મારે પાઠ્ય-પુસ્તકના મોટા ભાગના પાઠો ખાસ લખવા પડે તે સ્વાભાવિક છે પણ તેથી આગામી ધોરણના પાઠો માન્ય સાહિત્ય-કૃતિમાંથી સંપાદિત કરેલા હોય છે. પહેલી નજરે તો આમાં કંઈ અચોક્ક્ય લાગે નહિ પણ જરા ઊંડા ઉતરીએ તો જગાચરોકે શિષ્ટ સાહિત્ય કૃતિના લેખક સામે ભાષા-શિક્ષણ કે શીખનારની ઉંમર કે એવી શૈક્ષણિક બાબતો હોતી નથી તેથી આવા પાઠ્ય કે સાહિત્ય સ્વાસ્થ્ય કદાચ મને પણ ભાષાની આપર, ભાષા મારે પ્રેમ અને પત્તે ભાષા શુદ્ધિ મારે આગ્રહ વગેરે

આ સિદ્ધાંતો સલામતીને કોળવાય નહિ. ધોરણ ૧ થી ૯ સુધીનાં ગુજરાતી ભાષાનાં પાઠ્ય-પુસ્તકોમાં કયે લખકે, કેટલા પ્રમાણમાં સાહિત્યમાંથી સંપાદન અને મૌલિક લેખન ગોઠવવું તેને તે નિશ્ચિત કરવા માટે સાહિત્ય-પરિષદે પ્રદેશ કર્યા નેઈએ.

૧૯૫૫ના જૂન માસના ગુજરાતમાં કોલેજ-શિક્ષણનું માધ્યમ ગુજરાતી થયું. એ વાતને આને ચાલીસ વર્ષ થયાં. વિજ્ઞાન, ગણિત, વર્કશાસ્ત્ર, વ્યવહાર મનોવિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર જેવા અનેક વિષયોમાં ગુજરાતી વાપરવાનો નિર્ણય થયો. લલિત સાહિત્ય ઉપરાંત ફરવા બધા નવા વિષયોમાં સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની તક ઊભી પડી, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે આ બાબતમાં ખાસ પગલાં લીધાં હોય તેવું પણમાં નથી, દા. અમદાવાદ ખાલેની એક સાહિત્ય-પરિષદમાં વિક્રમ સારાભાઈના પ્રમુખપદે એક વિજ્ઞાન વિભાગ યોજાયો હતો એવું યાદ છે. ગુજરાતીમાં વિવિધ ક્ષેત્રમાં સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાની તક આ તકને સાહિત્ય પરિષદે જરાયે લાભ ન ઊઠાવ્યો અને ઉલટું પરિષદના મુખપત્રમાં ફરિયાદ કરે છે કે "ગુજરાતીમાં જ્ઞાન-વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો ઊભરવાં નથી". થયું તે થયું. હવે જગ્યા વ્યાંધી સવાર. મારું તો સૂચન છે કે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં એક એવો નાનો વિભાગ ઉમેરવો નેઈએ. વિભાગનું નામ કદાચ લલિતોત્તર જ્ઞાન-વિજ્ઞાન સાહિત્ય રાખી શકાય.

આ પત્રમાં અંગ્રેજી-ગુજરાતી વિવાદને ન છેડવો તેમ જ નક્કી કર્યું હતું. આપના સંવિધારના પત્રમાં અંતે વિવાદ નહિ પણ અંગ્રેજી-ગુજરાતી સંબંધ

જાનકામાં ભરાયેલ

વિષયે લખ્યું છે. પણ શિક્ષકની એ મુશ્કેલી પૂર્વે (અધિક) રૂપે | એક અભાવ ર-
 રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદમાં પ્રાયોગિક વિલસનની ને કહેલી એક વાત મૂકું છું: ૧૬મી
 સદી સુધી ઈંગ્લેંડમાં સદ્યે શિક્ષણ લેરિનમાં ~~જાય~~ વાલું. ૧૬મી સદીના અંત
 ભાગમાં ફોર્ડે સૂચવ્યું કે શાળાનાં પુસ્તકો કે લેરિનને બદલે અંગ્રેજીમાં લખાવાં
 નેઈએ. ત્યાં તો શિક્ષિત સમાજમાં હો હો વાઈ ગઈ. અંગ્રેજી ભાષા તો અરબી
 વિકસિત નથી, લેરિન વગર શિષ્ટ વ્યવહાર ફેલા શીતે શકાય! આ
 વાત કહીને વિલસને એ ઉમેર્યું, 'The arguement sounds familiar,
 won't it?'

ભા.
 પ્ર. યુ. વેદનાં ૧૫ ૧૫

સ્નેહી ભોલાભાઈ,

ગુજરાતમાં અંગ્રેજી ભાષાના શિક્ષણને ગુજરાતમાં ગુજરાતી ભાષાના શિક્ષણ સાથે ગાથ સંબંધ છે. અંગ્રેજી ના શિક્ષણની વાત તો અત્યારે એ અર્થનો મુદ્દો છે મારે લખી છે. પરંતુ તેનાં બાલકના સમગ્ર શાળેય શિક્ષણને બાલકની માતૃભાષાના શિક્ષણ સાથે ગાથ સંબંધ છે. આ અંગે લંડનની શાળાઓમાં એક પ્રયોગ થયો હતો. ગયા વર્ષમાં તેનો ઉલ્લેખ હતો તે કલકત્તામાં ભરાયેલ આંતર રાષ્ટ્રીય પરિષદમાં લંડનના સૈકુટીન અલાદીનાએ આ પ્રયોગ વર્ણવ્યો હતો.

લંડનની કાઉન્ટી કૌન્સિલમાં ~~ભરણા~~ ની શાળાઓમાં ભરણા શિક્ષક

વિદ્યાર્થીઓમાંના ૧૬ ૨૬૧ વર્ષક વિદ્યાર્થીઓની માતૃભાષા અંગ્રેજી નથી, પણ ગુજરાતી, બંગાળી, હિન્દી પંજાબી, હિન્દી કે આફ્રિકાની કોઈ ભાષા છે. હવે સરકારનુનિતિ તો સ્પષ્ટ છે કે આ બાલકોએ સમાજના મુખ્ય પ્રવાહમાં ભળી જવું એટલે તેની શાળામાં શિક્ષણનું માધ્યમની ભાષા તો અંગ્રેજી જ રહેશે. પરંતુ કાઉન્ટી કૌન્સિલના શિક્ષણ-શાસ્ત્રીઓને થયું કે આ પરિસ્થિતિની બાલકના શિક્ષણ ઉપર શી અસર થાય છે તે અકાસવું એટલે. એટલે તેમણે એક પ્રયોગ કર્યો. જે અંગ્રેજી, ગુજરાતી, બંગાળી પંજાબી ઉર્દૂ તથા આફ્રિકન ભાષા - આ દરેક ભાષા જેમની માતૃભાષા હોય તેની પાસે પાસે વિદ્યાર્થીનો નૂપ લીધું. આ વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષામાં એક પેપર તેમની માતૃભાષાનો આપ્યો અને એક બીજા વિષય તરીકે એક પેપર ગણિતનો આપ્યો. ગણિતનો પેપર તો બંધાને સરખો અને અંગ્રેજીમાં માતૃભાષાનો પેપર તો દરેકને તેમની માતૃભાષા પ્રમાણે પણ એકંદરે સરખા ધરેલો. પરીક્ષા પૂરી થયે પરિણામ અકાસતાં જતાંયું કે વિદ્યાર્થીના માતૃભાષા ગમે તે હોય વિદ્યાર્થીએ માતૃભાષામાં મેળવેલ માર્ક અને ગણિતમાં મેળવેલ માર્ક વચ્ચે સીધો સંબંધ છે - જે વિદ્યાર્થીના પોતાની માતૃભાષામાં વધારે ગુણ લેતા ગણિતમાં વધારે ગુણ મેળવે તે માતૃભાષા

શાળામાં શીખવાની ન હોય. અલબત્ત તે લંડનની કૌશિલે તો શાળાના સમય બાદ બાપજીને તેમની માતૃભાષા શીખવવાની વ્યવસ્થા કરી.

આ પ્રયોગ એક બહુ ઉપયોગી તારણ તરફ આંગળી ચાંદે છે.

માતૃભાષાનું સારું શિક્ષણ એ કોઈ પણ વિષયનાં સારાં શિક્ષણ માટેની પૂર્વ શરત છે. આખી શાળાઓમાં ગુજરાતીનું શિક્ષણ નેમ નેમ સુદૃઢ થવું આવશે તેમ તેમ અન્ય વિષયોનું, ગણિત, વિજ્ઞાન, સમાજ વિદ્યાઓ અને અન્ય ભાષાઓનું શિક્ષણ સુદૃઢ થશે.

તમે જાણો છો તેમ ઘણા દેશી ભાષાઓના ઉચ્ચ કવિઓને સાહિત્યકારો અંગ્રેજીના પ્રાધ્યાપકો રહ્યા છે કારણ કે અન્ય ભાષા શિક્ષણની આ પૂર્વ શરત હાથ લેઓ સરખાવા સંતોષે છે. મારું પ્રાથમિક શાળાનું ગુજરાતીનું શિક્ષણ સારું થયું હોય, તો મારે મારે અન્ય તો મારી વિચાર કરવાની એક નૈસર્ગિક (બાલપણથી આવી આવતી) રીત થોડી રીતે વિકસે છે અને પછી નવા વિષયો, નવા ભાષાઓ શીખવાનું મને બધું સરખ થાય છે.

આમ મારે જ આમ મને તો હમેશાં લાગ્યું છે કે આપણી શાળાઓનું ગુજરાતી ભાષાનું શિક્ષણ દાંડે દાંડે કપાતું નય અને છતાં આપણે બધા અંગ્રેજી બરાબર શીખવાનું નથી તેની ચિંતા કર્યા કરી ~~અને અમલે ગુજરાતી શિક્ષણ ન કરી એ તેમાં થોડો "ફાયર-ફારગ"નો ભેદ ભૂલી જવાય છે.~~ જે પ્રજામાં "શુંશાં પૈસા ચાર" ની ભાવના થોડાની ભાષા મારે વ્યાપક છે તે પ્રજામાં "ચસ સર, ચસ મેડમ" પૈસા સાડાગણી થી વધે નહિ તે તો સમજાય તેવું છે. ગયા કાગળમાં એક છાપાની હેડલાઈન "ખુર શરીફ, ગુલામનબી આઝાદ પડતાં મૂકે મૂકારા" ^{લાલ વાલ રહી} તે જ છાપાની બે દિવસ પછી પડેલે પાને બેનર હેડ લાઈન હતી "માયા વલી ~~જીવી નહ~~ વિશ્વાસનો મલ જીલી ગયા"

અને આ ભાષા ભૂલ છે (એકગીની ભૂલ નથી) તે તરફ સામાન્ય ગુજરાતી વાચકોનું ધ્યાન ખેંચવાનું છે. જે પ્રજાની માન્ય ભાષાની સમસ્યા સંબંધે આવી સ્થિતિ હોય તે પ્રજામાં અંગ્રેજી પ્રચારની સચોટ કાર્યો કરવા અને જરા વિચિત્ર નથી બનું?

પણ મને આ વિષયમાં તમારા જેટલી નિરાશા નથી આવતી. તેનું એક મોટું કારણ તો એ છે ^{કે} આ ભાષા-શિક્ષણની સચોટ હવે સાહિત્ય પરિષદે ઊપાડી છે, રાજકારણીઓએ નહિ. અને બીજું કારણ તો "શું શું પૈસા ચાર" જેને માટે કહેવાયું છે તે ગુજરાતી પ્રજાની મૂળભૂત શિક્ષણ અને આપણમાં મને પ્રત્યે છે. એ વિષયે આપણા સંવિચારના પગમાં.

બી. પ્ર.કે. વૈદ્ય નાં જયજય

રવિવાર તા. ૬-૭-૮૫

સ્નેહી ભાવભાઈ,

ગુજરાતી પ્રવર્તેજીએ ખાસિયત છે. નાના દુકાનદારની માંડીને મોટા વેપારી વચ્ચે ગુજરાતી દેશનાં બધાં જ રાજ્યોમાં ફેલાયેલા છે અને એ દેશ રાજ્યોમાં લોકો સાથેનો વ્યવહાર ત્યાંની ભાષામાં જ કરે છે. ભાષિભા, તેલુગુ, મલયાલમ, ફોક્સ, ઉડિયા, બંગાળી અને અલગ અલગ દિવેશી અને મરાઠી - આમાંની જે જે આવા જે કોઈ ભાષા પ્રદેશમાં બોલાતી હોય તે ભાષા ગુજરાત ત્યાં વસેલો ગુજરાતી સરખાવા બોલી શકે છે. આ ભાષા એ સંવાદનું માધ્યમ (Medium of Communication) છે એ વાલ ગુજરાતી ગણજીવનમાં જ શીખ્યો હોય એવું લાગે. અને તેવા જ તો દેશના અન્ય પ્રદેશની વાલ જવા દઈ એ અને વિષયના અન્ય દેશોની વાલ ફરીએ તો ત્યાં પણ ગુજરાતીઓ અનેક દેશોમાં ફેલાયેલા છે અને ત્યાં પણ તેમજો લોકો સાથેનો વ્યવહાર તે તે દેશની ભાષામાં જ થાય છે. આમ કુદરતી રીતે પ્રસાર પામેલી ભાષામાં પોતાનો વ્યવહાર ચોકવલો ગુજરાતી માટે એકદમ સરખ છે.

હવે આપણે આંગ્રેજીના અનુસંધાનમાં ગુજરાતીઓની આ ખાસિયત વિષે ચર્ચા કરીએ. અમેરિકા (યુ. એસ. એ.) ની કોઈ પણ યુનિ-વર્સિટી લેએ તો તેમાં વિદેશી વિદ્યાર્થીઓની બોડી સંખ્યા તો હશે. આ વિદેશી વિદ્યાર્થીઓમાં સૌથી વધુ પડોશી દેશ કેનેડા ના વિદ્યાર્થીઓ હોય છે અને સંખ્યાની દૃષ્ટિએ બીજે નંબરે ભારતીય વિદ્યાર્થીઓ આવે. અને આ ભારતીય વિદ્યાર્થીઓમાં જનભાગ અડધી સંખ્યા ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓની હોય ! ઉપર કહી તે ગુજરાતી પ્રવર્તી ખાસિયત

નું આ પણ એક ઉદાહરણ છે. ગુજરાતમાં ભાષા શિક્ષણની સ્થિતિ ગમે
 તેવી હોય, અંગ્રેજી ભાષાની ના શિક્ષણની કડા ન ગમે તેટલા નાથી હોય
 પણ આ ગુજરાતી અમેરિકામાં બધ ત્યારે હોયેલ કે મોટેલના વ્યવસાયમાં
 હોય કે પોલીસો નાના મોટો સ્ટોર ચલાવતો હોય, યુનિવર્સિટીમાં ભણતો
 હોય કે દાકતરી ઈન્જેનીરી કે એવો વ્યવસાય કરતો હોય, પોતાની
 પરિસ્થિતિને અનુકૂળ પ્રચલિત ભાષામાં પોતાનો વ્યવહાર
 ગોઠવવો ગુજરાતી માટે સરળ છે. ~~પ્રચલિત ભા~~

ગુજરાતી પ્રબળ આ આસિયત આપણને સંસ્કાર-વારસામાં
 મળી છે. આપણા શિક્ષણમાં બા ઊભી થઈ નથી. ઊભું આપણું
 વિદિસરનું ^{શિક્ષણ} કષ્ટાત્મક ન જનું આપણને લાગે તો પણ આપણી આ
 આસિયત સચવાઈ રહી છે. મુશ્કેલી તો એ છે કે પ્રબળ આ
 વિશિષ્ટ ભાષા સંબંધી આસિયતનો કોઈ ઉપયોગ આપણાં
 ભાષા શિક્ષણમાં (ગુજરાતી, અંગ્રેજી કે ક અન્ય કોઈ ભાષાનાં
 શિક્ષણમાં) મુદ્દલ ઉપયોગ થતો નથી. આ આસિયત નૈસર્ગિક
 આસિયતને નજર સમઢા રાખીને આપણે આપણું ભાષા-
 શિક્ષણ ગોઠવવું જોઈએ અને તે માટે ગુજરાતી ભાષા વિદ્ય,
 અંગ્રેજી ભાષા વિદ્ય, સિદ્ધ અને શિક્ષણ નિષ્ણતાનો એ સાથે
 બેસીને કોઈ રસ્તો વિચારવો જોઈએ.

• મેં જેમ આગળ કહ્યું છે તેમ આ આખો પ્રશ્ન તે
 રાજકારણીઓએ બંધ પણ સાહિત્ય પરિષદે • ઉપેક્ષા છે એક
 બહુ જ લગુરુસ્વ દિશાની છે અને તેથી ગુજરાતી વિરુદ્ધ અંગ્રેજી
 ગુજરાતી માધ્યમ કે અંગ્રેજી માધ્યમ, પાંચમાથી અંગ્રેજી કે આઠમાથી
 એવી રાજકારણી બૂ આપે તેવી વાતોથી જે પર રહેવા મેં
 પ્રયત્ન કર્યો છે ~~એને સાહિત્ય પરિષદ~~ અને આખા પ્રશ્નને
 • સમાજ અને શિક્ષણના દૃષ્ટિબિન્દુથી રજુ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.
 પરિષદ ભાષા શિક્ષણની આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખે તેના શુભેચ્છા
 સાથે વિરમું છું.

બા. પ્ર. ચુ. વૈદેનાં
 વચક્ષુ